

TÜRÜK

Uluslararası Dil, Edebiyat

ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi

2018, Yıl:6, Sayı:13

Geliş Tarihi: 29.05.2018

Kabul Tarihi: 19.06.2018

Sayfa:382-400

ISSN: 2147-8872

DİPLOMASİ DİLİ OLARAK TÜRKÇE: KIRIM DİPLOMATİK YARLIKLARI*

Banu Başer**

Özet

Devletlerin resmî yazışma gelenekleri, onların uygarlık seviyeleri, idari teşkilatlanma konusundaki başarıları, içişleri ya da dışişleri ile ilgili meseleleri çözme yöntemleri, kültürel etkilenmeleri gibi konularda pek çok göstergiyi içerir. Bu nedenle hem tarihî hem de çağdaş dönemlere ait resmî yazışmalar, söz konusu devletlerin siyasi ve kültürel tarihi ve ayrıca dilleri konusunda da çok şey söylerler. Bu anlamda, resmî yazışmalar üzerine yapılacak incelemeler hem *tarih* hem *dilbilim* hem de *diplomatik* gibi bilim dallarına önemli katkılar sağlar.

Türk dili, günümüzde ve tarihin uzun dönemleri boyunca Türk ve Türk soylu devletlerce resmî yazışmalarda kullanılmıştır. Kendine özgü üslup ve rükün geleneğine sahip Osmanlı diplomasisinin dili, büyük oranda Arap ve Fars geleneklerinin etkisinde şekillenmiştir. Kırım Hanlığının diplomasi dili ise Uygur yazışma geleneğinden itibaren süregelen ve Türk-Moğol imparatorluğu aracılığıyla hanlığa aktarılan Doğu Türk yazı dilinin etkisindedir. Türk kültür tarihi ve bunun önemli bir parçası olan yazışma ve diplomasi geleneğini temsil eden çok sayıda Kırım diplomatik yarlığı, Türk dilinin kendi yapısal işleyişi ve sözvarlığı ile oluşturduğu bir *diplomasi dilinin* örnekleridirler. Denebilir ki; Türk dilinin büyük oranda öz kaynakları ile oluşturduğu bir diplomatik dil varsa bu, Altın Orda Devleti ve onun devamında da Kırım Hanlığının diplomasi dilidir. Bu çalışmada, Türk dilinin devletlerarası diplomaside başarılı bir

* Bu makale, yazarın “Tarihî Kırım Türkçesinde Fiil - XVI-XVIII. Yüzyıllar Arasında Yazılmış Kırım Diplomatik Yarlıkları-” başlıklı doktora tezinden üretilmiş, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından da desteklenmiştir. Proje numarası 14/063. Ayrıca 19-22 Aralık 2012 tarihleri arasında Pamukkale Üniversitesi’nde düzenlenen 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu’nda da sunulmuş olan aynı başlıklı bildirinin yeniden gözden geçirilmiş halidir.

** Öğr. Gör., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Rektörlük, Türk Dili Bölümü, orcid.org/0000-0002-0459-4585, banus@metu.edu.tr

biçimde kullanımına ve yazı dili olarak gelişimine tanıklık eden Kırım diplomatik yarlıkları incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Yarlık, Osmanlı Diplomatığı, Kırım Hanlığı Diplomatığı, Kırım Hanlığı Diplomatik Yarlıkları, Tarihi Kırım Türkçesi.

TURKISH AS A DIPLOMATIC LANGUAGE: CRIMEAN DIPLOMATIC YARLIQS

Abstract

The traditions of states about official correspondences include many signs about the cultures that have influenced them and their civilization, administrative organizations and methods about solving the problems of foreign affairs and internal affairs. Therefore, historical and modern official correspondences provide lots of information about political and cultural history and languages of states. In this sense the studies about official correspondences help history, linguistics and diplomatics.

Turkish language has been used in official correspondences throughout history by Turkic communities. The language of Ottoman diplomacy that had distinctive style and elements has been shaped under the effects of Arabian and Persian traditions. As for the language of Crimean Khanate diplomacy has been under the effects of Eastern Turkish literary language that has been transferred to the Khanate by The Empire of Turk-Mongol and holding on since the Uyghur's tradition about official correspondence. Lots of Crimean diplomatic yarliqs that represent the Turkish cultural history and the tradition of official correspondence and diplomacy are the samples of the language of diplomacy that has been consisted by the resources of Turkish language and its structural features. The language of Crimean Khanate diplomacy is the language of diplomacy has been consisted by the resources of Turkish language and its structural features. In this study Crimean diplomatic yarliqs have been investigated.

Keywords: Yarliq, Ottoman Diplomacy, Crimean Khanate Diplomacy, Crimean Diplomatic Yarliqs, Historical Crimean Turkish.

1. Giriş

Devletlerin resmî yazışma gelenekleri, onların uygarlık seviyeleri, idari teşkilatlanma konusundaki başarıları, içişleri ya da dışişleri ile ilgili meseleleri çözme yöntemleri, kültürel etkilenmeleri gibi konularda pek çok göstergelyi içerir. Bu nedenle hem tarihî hem de çağdaş dönemlere ait resmî yazışmalar, söz konusu devletlerin siyasi ve kültürel tarihi ve ayrıca dilleri konusunda da çok şey söylerler. Bu anlamda, resmî yazışmalar üzerine yapılacak

incelemeler hem *tarih* hem *dilbilim* hem de *diplomatik/diplomatika*¹ gibi bilim dallarına önemli katkılar sağlar.

Tarih bilimine yardımcı olan bilim dallarından biri sayılan *diplomatik* (İng. *diplomats*, Alm. *Diplomatic*, Fr. *diplomatique*) bilimi, resmî yazışmalar üzerinde yaptığı incelemelerin sonuçları aracılığıyla *tarihe* kaynaklık eder. İslam geleneğinde kısaca, *ilm-i inşâ* veya *fenn-i kitâbet* adı verilen diplomatik veya *diplomatika*, kısaca vesika veya belge bilimi şeklinde tanımlanabilir ve özellikle hukuki ve idari önem taşıyan belge ve resmî kayıtları malzeme ve içerik yönünden inceleyen bir bilim dalıdır.

Diplomasi ise devletlerin dış politikada siyasi etki aracı olarak kullandığı ve kısaca uluslararası ilişkilerin savaşla değil de barışçıl yol ve araçlarla yürütülmesi anlamına gelen bir kavramdır². Diplomasi dar anlamda, hükümetlerin resmî temsilcileri olan diplomatlar aracılığıyla gerçekleştirdikleri karşılıklı haberleşme ve görüşmeler süreciyken; geniş anlamda, bir ülkenin dış politikasında kullanılan çeşitli siyasal etkileme yöntem ve tekniklerini ifade etmektedir³. Diplomatika, diplomasiye de isim vermiştir çünkü diplomasi de haliyle diplomatikanın ilgi alanına giren belgelerle yapılır⁴.

2. Eski Türk Devletlerinde Diplomatika ve Diplomasi Yazışmaları

Eski Türk devletlerinde diplomasi, köklü devlet geleneğinin bir sonucu olarak önemli bir yer tutmuştur. Eski Türk çağında, Türk başkentlerinde diplomasi alanında yetişmiş elçiler, kâtipler, tercümanlar ve kuryeler faaliyet göstermişlerdir⁵. Köktürklerde dış ilişkilerden sorumlu bir üst düzey yöneticinin bulunduğu ve onun emri altındaki elçilerin çeşitli ülkelere gönderildiği bilinmektedir⁶. Eski Türk devletlerinde elçi gönderilen ülkelerin başında Çin gelmektedir⁷. 546 yılında I. Köktürk kağanı Bumin tarafından Çin’de hüküm süren Batu Wei devletine gönderilen ilk elçilik heyeti ile başlayan süreç, Köktürklerin Sasanî ve Bizans devletleriyle yürüttüğü diplomatik ilişkilerle devam etmiştir. Orta Asya’da ticari faaliyetleri yürüten ve devletler arasında aracılık misyonu yüklenen Soğd tüccarlar bu dönemde Köktürk elçilik heyetlerinde önemli roller üstlenmişlerdir. 567 yılında İstemi Yabgu tarafından Sasanîlere karşı ittifak kurmak amacıyla Bizans’a gönderilen elçilik heyetine Soğd bir tüccar olan Maniakh başkanlık etmiştir. Bu diplomatik girişim, heyetin Orta Asya’dan Bizans’a

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. GÖK, Necdet “Osmanlı Diplomatasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnameler ve Özellikleri”, *Türkiye Günlüğü*, S. 59 (Ocak-Şubat 2000-02), s. 97-113; GÖK, Nejdet, “Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya “İlm-i İnşâ”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, s. 731-746, Konya, 2008; GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1992; KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Yay, İstanbul, 1994; REYCHMAN, Jan - ZAJACZKOWSKI, Ananiasz, *Osmanlı-Türk Diplomatası El Kitabı*, Çev. Mehmet Fethi Atay, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay, İstanbul, 1993.

² DAĞ, Ahmet Emin, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2004, s. 146.

³ KODAMAN, Timuçin – AKÇAY, Ekrem Yaşar, “Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye’ye Bıraktığı Miras”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2010, Sayı:22, ss.75-92, Isparta, s.75-76.

⁴ GÖK, Necdet “Osmanlı Diplomatasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnameler ve Özellikleri”, s. 97.

⁵ KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 2003, s. 278.

⁶ GÖMEÇ, Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999, s. 105.

⁷ DİVİTÇİOĞLU, Sencer, *Kök Türkler -Kut, Küç, Ülüg-*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 274.

giden ilk elçilik heyeti olması ve Köktürk elçileri tarafından Bizans imparatoru II. Justinos'a sunulan mektubun Türkçe (İskitçe) olması bakımından önem taşımaktadır⁸.

Türk dili, tarih boyunca Türk ve Moğol devletlerinde diplomatik ilişkilerde ve resmî yazışmalarda kullanılmıştır. Ancak bu dönemde, tüm diplomatik ilişkilerin Türk dili ile yapıldığı söylenemez. Görevlendirilen çok sayıdaki tercümanın varlığı da bu duruma işaret etmektedir. Pek çok devlet ve toplumla ilişki kurmuş olan Eski Türklerde tercümanlık önemli bir görevdir. Türk hükümdarları farklı ülkelerden gelen ziyaretçileri kabul ettikleri sırada yanlarında tercümanlar bulundurmışlardır. Köktürk kağanını ziyaret eden Hsüan-Tsang, kendisine eşlik etmeleri için hükümdar tarafından Hindistan yolundaki ülkelerin dillerini bilen tercümanların görevlendirildiğini kaydetmektedir⁹. Özellikle Soğdçanın eski Türk devletlerinde ticarete ve diğer uluslararası ilişkilerde büyük ölçüde kullanılmış olduğu¹⁰ göz önünde tutulursa bu dili bilen tercümanlara oldukça ihtiyaç duyulduğu düşünülebilir. Kozmopolit bir yapı sergileyen Turfan'da, Uygurlar ticaret yapmak için çeşitli dilleri öğrenmişler ya da bu dilleri bilen tercümanlar istihdam etmişlerdir¹¹.

Yalnızca devletlerarası ilişkiler değil, bireylerin kendi aralarında ya da devletle olan ilişkileri konusunda da özellikle Turfan Uygurlarının gelişkin bir resmî yazışma geleneğine sahip olduğu görülmektedir. *Uygur Sivil Belgeleri*¹², belgelerin düzenleniş biçimleri, sahip oldukları üslup ve içerdikleri kalıp ifadeler bakımından Türk resmî yazışma geleneğinin temellerini oluşturan örneklerdir. Bu belgeler, Türk dilinin bürokratik yazışmalarda başarılı bir biçimde kullanımına da örnek teşkil etmektedirler. Bu belgeler diplomatika açısından incelendiğinde, belli şekil özelliklerine sahip oldukları ve belgelerde sırasıyla şu bilgilerin yer aldığı görülmektedir¹³:

1. Tarih

⁸ TAŞAĞIL, Ahmet, *Göktürkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003, C.I, s. 32.

⁹ LİGETİ, L., *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, TDK Yayınları, Ankara, 1998, s. 89.

¹⁰ SINOR, Denis, "Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı", Çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, Haz: Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 391.

¹¹ ŞEN, Serkan, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Samsun, 2007, s. 171-172.

¹² 840 yılında Ötüken Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yıkılmasının ardından güneye göç ederek Beşbalık, Karaşar, Koço ve Turfan bölgelerine yerleşen ve 856 yılında Meñli'yi kağan seçerek Turfan Uygur Devleti'ni kuran Uygurlardan kalan çok sayıda hukuki belgedir. Muhtemel tarihlendirmesi XIII-XIV. yüzyıla giden bu belgeler, XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başında Şincan bölgesine yapılan geziler sırasında ele geçirilmişlerdir. Bugün, belgelerin çok büyük bir kısmı Avrupa merkezlerinde, özellikle Berlin Devlet Kütüphanesi'nde, Londra Britanya Müzesi'nde, Paris Milli Kütüphanesi'nde, Leningrad Asya Müzesi'nde, Pekin Devlet Kütüphanesi'nde ve ayrıca Japonya-Kyoto'da bulunmaktadır. Alım-satım, kiralama, borç alma-verme, evlat edinme, azat etme gibi pek çok farklı konuda düzenlenmiş belgeler hakkında ayrıntılı bilgi için bk: RADLOFF, W, *Uygurische Sprachdenkmaler*, Meterialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, 1928; ARAT, R. R, "Eski Türk Hukuk Vesikalari", *Journal de la Socete Finno-Ougrienne*, No: 65, 1964, s. 24; CLARK, V. L, *Introduction to the Uyghur Civil Documents of East Turkestan (13th - 14th cc.)*, Dissertation of Indiana University (Bloomington), Ph.D, X+488+3p, 1975; İZGİ, Ö, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi, (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 72, Ankara, 1987; YAMADA, N, *Sammlung Uygurischer Kontrakte*, Yay. haz. Juten Oda, Hiroshi Umemura, Peter Zieme, Takao Moriyasu, Osaka, c. I, XVIII + 590 + 11 s.; c. II, XX + 330 s.; c. III, VIII + 160 s. Tıpkıbasım, 1993.

¹³ ARAT, Reşit Rahmeti, "Eski Türk Hukuk Vesikalari", *Journal de la Socete Finno-Ougrienne*, No: 65, s. 11-77. ("Eski Türk Hukuk Vesikalari", *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, s. 5-53, Ankara), 1964, s. 38-39.

2. Tarafların adları
3. Belgenin düzenlenme sebebi
4. Anlaşmanın konusu, içeriği ve karşılığında verilen bedelin tespiti
5. Bedelin ödenme şekli ve şartları
6. Borçlu meydana bulunmadığı takdirde onun yerine geçecek kişilerin tespiti
7. Anlaşma şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kişilerin sıralanması
8. Anlaşmayı bozmak isteyenlere karşı alınan tedbirler
9. Anlaşma yapan taraflar ve tanıkların sıralanması
10. Anlaşma metnini yazan kişinin adı
11. İmza ve mühürler

Diplomatika, belgelerin düzenleniş biçimleri yanında, bir devletin resmî yazışmalarını oluşturan belge türlerini de inceler. Buna göre Uygur Sivil Belgelerinin türleri de şöyle sıralanabilir: “1. *bitig*, 2. *baş bitig*, 3. *çın bitig*, 4. *çın baş bitig*, 5. *idiş bitig*, 6. *önğ bitig*, 7. *vuçunğ bitig*, 8. *yantut bitig*, 9. *yanut bitig*, 10. *tutup turğu yanut bitig*, 11. *ata bitigi*, 12. *budun bitigi*, 13. *ötüg bitig*, 14. *yarlıg*, 15. *ulam yarlıg*, 16. *birtürü yarlıg*, 17. *tuta turğu bitig*, 18. *tuta turğu bitig yarlıg*”¹⁴.

Eski Türk devletlerinde, diplomatik ilişkilerin yürütülmesi amacıyla görevlendirilmiş mesleklere ilişkin söz varlığı da diplomasiye verilen önemi ortaya koymaktadır: *elçi* “elçi, sefir”, *kälämäçi* “tercüman”, *sabçı / savcı* “elçi, haberci”, *tılmaç* “tercüman”, *yalabaç / yalavaç / yalafar* “elçi, temsilci”, *ilimga*¹⁵ “hükümdarın mektuplarını yazan görevli, kâtip”, *bitigçi; bitgäçi/bitkäçi* “yazıcı, kâtip, hattat, müstensih”¹⁶.

Hem belge türleri hem de diplomasi alanında görev yapan kişilerin mesleklerine ad olan terimlere bakıldığında Türkçe oldukları görülmektedir. Ayrıca, bu dönemde belgelerin dili de Türkçedir.

3. Osmanlı Devletinde Diplomatika ve Diplomasi Yazışmaları

Osmanlı Devleti’nin diplomatikası, genel olarak İslam devletlerinin diplomatika geleneklerinin izlerini taşır. İslam geleneğinde diplomatika, *ilm-i inşâ* veya *fenn-i kitâbet*

¹⁴ ARAT, Reşit Rahmeti, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, s. 26-31.

¹⁵ *ilimga* “hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kimse, kâtip” DLT IV:216; *ilimga* “kâtip” KB:182. *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü* adlı doktora çalışmasında Serkan Şen, sözcükle ilgili olarak şu açıklamayı yapmaktadır: “Clauson (Clauson 1972: 158) ve Dankoff-Kelly (Dankoff-Kelly 1982: 34) sözcüğün *ilimga* değil *ilimga* olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre il+imga, il ‘ülke, devlet’ ve imga ‘veznedar’ sözcüklerinin birleşiminden oluşmuş, ‘mal müdürü’ anlamını almıştır. KB’deki “bitig bilsä sakıs ağıçı bolur” (Arat 1999: 408) “Yazı ve hesap işlerini bilirse hazinedar olur.” (Arat 2003: 293) ifadesi Eski Türklerde maliyecilerin yazı becerisine de sahip olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu gereklilik *ilimga* sözünün anlamının mal müdüründen sultan kâtibine değişmesine öncülük etmiş olabilir.” ŞEN, Serkan, *Orhon, Uygur ve...*, s. 161.

¹⁶ ŞEN, Serkan, *Orhon, Uygur ve...*, s. 184-188.

olarak adlandırılmıştır. Kendine özgü üslup ve *rükün*¹⁷ geleneğine sahip Osmanlı diplomasisinin dili büyük oranda Arap ve Fars geleneklerinin etkisinde şekillenmiştir. Hz. Muhammed döneminden başlayarak özellikle yabancı ülkelerle yapılacak resmî yazışma usulleri ve tekniklerinde dikkat edilmesi gereken kurallara büyük bir özen gösterilmiş; yazışma kural ve tekniklerini uygulamadaki bu titizlik, bir gelenek olarak, diğer İslam devletlerine olduğu gibi, Osmanlı Devleti'ne de yansımıştır¹⁸. Ancak bu gelenek, Harezm'de şekillenen Fars geleneği ve Türk-Moğol kökenli İlhanlı geleneğinin etkisiyle kendine özgü bir şekil almıştır. Gazneli Mahmud (999 - 1030)'un Farsçayı resmî dil olarak kabul etmesiyle birlikte Fars kültürü, Türk kültürü ile ortak bir kültür halinde Selçuklular vasıtasıyla Osmanlı inşâ sanatını yani Osmanlı diplomatikasını büyük oranda etkilemiştir¹⁹. Osmanlı diplomatikası konusunda çalışan Polonyalı Jan Reychman ve Ananiasz Zajaczkowski ise, Osmanlı diplomatikası üzerinde Fars kültürü yanında Çin ve Uygur geleneklerinin etkisine vurgu yapmaktadırlar. Reychman ve Zajaczkowski, Osmanlı diplomatikasının kökenini Orta Asya Türk devletlerine bağlamakta ve Osmanlı diplomatik modellerinin aslında Çin ve Uygur geleneklerinden oluşan bir şekli yansıttığını ileri sürmektedirler²⁰. Polonyalı bilginlere göre, bu model, Orta Asya'daki Türk-İslam devletleri tarafından yani Samanoğulları (875 – 999)'ndan başlayarak Gazneliler (969 – 1191), Karahanlılar (840 – 1212), Selçuklular (1040 – 1299) ve İlhanlılar tarafından geliştirilmiş ve oradan da Osmanlı Devleti'ni etkilemiştir²¹.

İstanbul'un fethinden sonra, Latin diplomatikası ile de karşılıklı bir etkileşim içine giren Osmanlı diplomatikası, özellikle belgelerin rükün ve çeşitleri konusunda bu gelenekten etkilenmiştir. Söz konusu dönemde Osmanlı bürokrasisinde, evrak ve defter kullanma sistemlerinde önemli gelişmeler olmuştur. İslam devletlerinde Fars etkisi özellikle üslup ve içerikle ilgili şekillenmeyi kapsarken, Bizans kültürü biçimsel yönden belirli etkilerde bulunmuştur denilebilir²².

Friedrich Kraelitz'e göre, Osmanlı belgeleri üç temel bölümden oluşur: 1. Giriş (İlk protokol kısmı), 2. Vesikanın asıl metni, 3. Son protokol kısmı²³. Bu üç bölüm de kendi içinde çeşitli kısımlara ayrılmıştır ki inşâ eserlerinde bu bölümlere *erkân* adı verilir²⁴:

1. Giriş protokolü

a. *Invacatio* (Dua, Davet, Münacat)

¹⁷ *rükün* (<Ar. *rükün*): İslam hukukunda sözleşmenin kurulmuş sayılması için bulunması gerekli şartlar. Bkz. DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2004, s. 901a. Diplomatiğin içerisinde teknik bir terim olarak *rükün*, resmî belgelerde temel olarak bulunan diplomatik unsurlar anlamında kullanılmaktadır. Genel olarak iki bölümden [1. Protokol (giriş ve bitiş protokolü), 2. Metin] oluşan resmî belgelerin bu iki bölümü de kendi içinde çeşitli kısımlara ayrılmıştır. İnşâ eserlerinde bu bölümlere "erkân (rükünler)" denir. Bkz. GÖK, Nejd, "Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatiğin İlmî veya "İlm-i İnşâ", s. 743.

¹⁸ GÖK, Nejd, "Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatiğin İlmî veya "İlm-i İnşâ", s. 738-739

¹⁹ İNALCIK, Halil, "Reis-ül-küttab", *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. IX, s. 671 – 683, Ankara, 1964, s. 672.

²⁰ GÖKBİLGIN, M. Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 14.

²¹ GÖKBİLGIN, M. Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, s. 14.

²² GÖK, Nejd, "Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatiğin İlmî veya "İlm-i İnşâ", s. 739-740.

²³ GÖKBİLGIN, M. Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, s. 21.

²⁴ REYCHMAN, J. - ZAJACZKOWSKI, A., *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, s. 161; GÖK, Nejd, "Osmanlı Diplomatikasında Ferman ve Berat Arasındaki Benzerlik ve Farklar", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.XI, s. 211-226, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2001, s. 213.

- b. *Tuğra* (Padişah Nişanı)
 - c. *Intitulatio* (Unvan ve elkab)
 - d. *Inscriptio* (Muhatabın adı ve elkabı)
 - e. *Salutatio* (Dua ve hayır temennisi)
2. Belgenin asıl metni (Context)
 - a. *Narratio veya Expositio* (Nakil veya İblağ)
 - b. *Dispositio* (Emir veya Hüküm)
 - c. *Sanctio et Corroboratio ve Comminatio* (Te'kid, Tehdid, Te'yid ve Lanet)
 3. Son Protokol
 - a. *Datatio* (Tarih)
 - b. *Locus* (Belgenin yazıldığı yer, mahall-i tahrir, makam-ı isdar)
 - c. *Seal* (Mühür).

Osmanlı-Türk diplomatikası üzerine çalışan Lajos Fekete, Osmanlı resmî yazışmalarını öncelikle din dışı ve dinî nitelikte belgeler olmak üzere iki bölüme ayırmış ve bu bölümler altında, şu türleri sıralamıştır²⁵:

1. Dinî nitelikte belgeler,
 - a. Şer'îye sicilleri,
 - b. Kadı hükümleri ve ilamlar,
 - c. Vakıfnameler,
 - d. Fetvalar;
2. Din dışı nitelikte belgeler,
 - a. Padişah tarafından çıkarılan belgeler (Sultânî Belgeler): Ferman, berat, ahitname, sulh name, name-i hümayun, emirler, hükümler
 - b. Divan-ı Hümayun tarafından çıkarılmış belgeler,
 - c. Defterler, siciller,
 - d. İstid'alar (dilekçeler), rapor ve ihbar mektupları,
 - e. Mektuplar,
 - f. Tatar (Kırım) hanlarının emirleri, mektup ve yazıları.

Osmanlı diplomatikasında tüm rükün ve şartları, sultânî belgeler içinde eksiksiz taşıyan *nâme-i hümayûn* adı verilen padişah mektuplarıdır. Fermânlar, nâmelerden farklı olarak padişah unvanı formülü ile başlamazlar. Berâtlar da esas olarak pâdişâh unvanı ile başlamadıkları gibi fermânların başlangıcında yer alan “elkâb” ve “duâ” rükünlerini “nakil” kısmı içinde taşırlar²⁶.

²⁵ GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, s. 19.

²⁶ GÖK, Nejd, “Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmî veya “İlm-i İnşâ”, s.743.

Osmanlı devlet erkânı siyasi ve toplumsal hayatla ilgili olarak ihtiyaç duyulan her türlü belgeyi ortaya çıkarmış ve bu belgeleri zaman içindeki gelişimine paralel olarak Osmanlı Türkçesiyle kayda geçirmiştir. Osmanlı resmî Türkçesi dönemlere ve kurumlara göre değişiklik göstermiştir. Ancak genelde selefine bağlı kalan bir dil yapısı içinde kalıp ifadelerle yer verilmiş, dairelerden çıkan belgeler, Selçuklu ve Abbasî geleneğinden de etkilenerek Arapça ve Farsça ibarelerle donatılmıştır. Padişahların yazdığı *kanûn-nâmeler* ve *hatt-ı hümayunlar* anlaşılır ve sade bir dille yazılırken başka devletlere gönderilen belgelerde, özellikle name-i hümayunlarda son derece ağdalı bir dil kullanılmıştır²⁷. Söz konusu name-i hümayunlarda genel olarak Arapça ve Farsça sözcük ve tamlamaların çokça kullanıldığı görülmektedir²⁸.

Bununla birlikte yazışma dilinde farklı alfabe ve dillerin kullanıldığı da görülmektedir. Örneğin Fatih Sultan Mehmet, Rumlara Rumca fermanlar göndermiştir. Yine Arap ve Farslara mektuplar çoğu kez Arapça ve Farsça yazılmıştır. Avrupa’da yaşayan değişik etnik gruplara da bazen kendi dillerinde (Rumca, Boşnakça, Sırpça, Macarca) yazılar gönderilmiştir²⁹. Yıldırım Bayezid ile Emir Timur arasında Ankara Savaşı (1402) öncesinde gidip gelen mektupların Arapça yazıldığı bilinmektedir³⁰.

4. Kırım Hanlığında Diplomatika ve Diplomasi Yazışmaları

Uygurların 1209 yılında Cengiz Han’a tâbi olmasından sonra Türk-Moğol imparatorluğuna en büyük katkıları idari ve kültürel becerilerini Moğolların kullanımına açmış olmalarıdır³¹. Özellikle 1206 yılında Uygur yazısının kullanılmaya başlamasıyla Moğol devletinde Türk-Uygur devlet geleneği ve beraberinde de yazışma geleneği etkili ve

²⁷ DEVELİ, Hayati, *Osmanlı'nın Dili*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009, s.76.

²⁸ Sultan I. Mahmud tarafından Avusturya-Roma İmparatorluğu Kraliçesi Maria Theresia’ya 1748 yılında gönderilen name-i hümayunun *invacatio* (Dua, Davet) bölümü: “*Cenâb-ı vâcibü’l-vucûd ve müffzü vüacûd-i her-mevcûd tenezzehü zâtuhû ani’t-tenâhî ve’l-hudûdun inâyet-i bî-gâyeti ve iki cihân serveri habîb-i hodâ şefî-i rûz-i ceza Muhammedüni’l-Mustafâ efzalü’t-tehâyâ hazretlerinin mu’cizâtü kesîrâti’l-berekâtiyle*” şeklinde geçmektedir. Aynı belgenin *inscriptio* (Muhatabın elkabı) bölümü şu şekildedir: “*Müfteharatü’l-melikâti’l-azîmâti’l-îsevîyye muhtâtarü’l-muhterâti’l-fehîmâti’l-mesîhiyye muslihâtü mesâlihi cemâhîri’t-tâ’ifeti’n-nasrâniyye sâhibetü ezyâli’l-haşmeti ve’l-vakâr sâhibetu delâ’ili’l-mecdi ve’l-i’tibâr, Macar ve Çeh kraliçesi ve Avusturya’nın Arhidukasesi ve hâlen Roma İmparatoriçesi olan dostumuz.*” Mektubun *sanctio et sorroboratio* bölümünde te’kid, tehdid ya da te’yidden çok tenbih söz konusudur ve şu şekildedir: “*Lede’l-vüsûl, mûmâ-ileyh tarafımızdan dahi lihâza-i ayn-i istînâs u vidâd ile meşmûl îmâ-yı nazar-ı istis’âd kıldıldıktan sonra bu cânibe atf-ı licâm-ı ric’atine kerem-âver-i himmet ve tahrîk-sâz-ı nigâh-ı işaret olup ba’de ez-în ilâ mâ şâ’allâhu ta’âlâ melhuz u me’mûl olan erkân-ı ihlâs u meveddet ve kavâ’m-i ihtisâs u mahabbetin devâm u keremiyyetüne tarafınızdan sıdk-ı niyyet ve nikâ-ı tavîyyet ile ri’âyet olundukça cânib-i me’âlî şehinşâhâ- enmüden dahi idâme vü üstüvâr ve ikâme vü istikrârına sarf-ı cüll-i himmet olunacağı ma’lûmunuz ola!*” Ayrıntılı bilgi ve metinlerin tahlili için bkz. SAVAŞ, Ali İbrahim, “Osmanlı Diplomatikasına Ait Name-i Hümayun, Ahidname-i Hümayun ve Mektup Tahlilleri”, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S. 7, s. 219-251, Ankara, 1996.

²⁹ REYCHMAN, J. - ZAJACZKOWSKI, A., *Osmanlı-Türk Diplomatası El Kitabı*, s. 133-135; GÖKBİLGİN, M. Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmî*, s. 28.

³⁰ DAŞ, Abdurrahman, “Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid’in Mektuplaşmaları”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 15, 141-168, 2004. Mektupların Türkçeye tercüme Konya Belediyesi Koyunoğlu Kütüphanesi numara 13435’te kayıtlı olan el yazması *Münşeât ve Mükâtabât-ı Sultâniye* mecmuasında bulunmaktadır.

³¹ ÖZYEĞİN, A. Melek, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, *International Journal of Central Asian Studies*, Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin’s Birth, Vol. 13, Korea, 2009, s. 443-444.

belirleyici olmuştur³². Yazının öneminden dolayı Uygurlar, Moğol yönetici sınıfının eğitiminde önemli görevler aldıkları gibi, idari teşkilat içinde de şekillendirici rol oynamışlardır³³. Uygur kaynaklı Türk etkisi, hem kültürel hem de kurumsal anlamda, Türk-Moğol devletleri arasında en çok Çağatay ve Altın Orda Hanlıklarında görülmektedir. Çağatay Hanlığı (1227 – 1370), doğrudan Uygurların yaşadığı coğrafi alanda kurulmuş ve dolayısıyla Uygur kültürü ve gelenekleri, çok daha yakın ve etkili olmuştur. Türk, Fars ve Arap kültürlerinin yerleşik olduğu bir coğrafya üzerinde kurulan İlhanlı Devletinde (1256 – 1336) ise özellikle yerleşiklik kültürü ve bürokrasi anlamında Fars etkisi yoğunudur ve bu etki Türk-Moğol etkisini aşarak devletin daha farklı şekillenmesine neden olmuştur³⁴.

Çoğunluğu Türklerden oluşan Deşt-i Kıpçak sahasında kurulmuş olan Altın Orda Devleti ise bozkır devleti karakterinde olup daha sade bir idari teşkilata sahiptir ve Türk devlet teşkilatlanması ve kültürünün etkisini daha yoğun olarak taşımaktadır³⁵. Ekonomik açıdan büyük ölçüde Avrupa'dan beslenen Altın Orda Devleti, kültürel açıdan Doğu'ya bağlı kalmış ve genel olarak Uygur etkisiyle şekillenmiş olan Türk-Moğol devlet geleneğini ve yine Uygur kökenli yazışma geleneğini yaşatmıştır³⁶. Aynı gelenek, Altın Orda Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan Kırım ve Kazan Hanlıklarında da devam etmiştir.

Altın Orda ve oradan da Kırım sahasına Moğollar aracılığıyla geçen pek çok diplomatik terim de Uygur kaynaklıdır. Altın Orda ve Kırım Hanlığı diplomatikasının en önemli teknik terimlerinden olan *yarlık*³⁷ ve *bitik*³⁸ terimleri, Uygur Sivil Belgelerinde de farklı

³² ÖZYETGİN, A. Melek, "Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, s. 819-830, Ankara, 2002, s. 819.

³³ ÖZYETGİN, A. Melek, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", s. 444.

³⁴ ÖZYETGİN, A. Melek, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", s. 445.

³⁵ KAFALI, Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın no. 2085, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976, s. 116.

³⁶ ÖZYETGİN, A. Melek, "Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri", s. 445.

³⁷ *yarlıg* sözcüğünün "ferman, emir, buyruk" gibi anlamlarıyla Türkçenin tarihsel dönemlerindeki kullanımı oldukça yaygındır: *yarlıg* "emir, hakanın mektubu, fermanı, buyruğu", DLT IV. 750; *yarlıg* "buyruk, emir, ferman", KB III. 526; *yarlıg* "buyruk, ferman" NF III. 472; *yarlıg/ık* "buyruk, ferman" KE II. 710; *yarlıg* "ferman, irade, buyrultu" YTS 236; *yarlıg* "ferman, yarlık, tevki", nâme, humayun" ŞSül.291. Eski Türkçe döneminde "üst rütbeden biri tarafından alt rütbeden birine verilen emir" anlamında kullanılan *yarlıg* sözcüğü, Moğolcada da *carlıg/carlık* şeklinde "hükümet buyruğu" anlamıyla bir teknik terim olarak geçmektedir (ED966b). Türk-Moğol resmî yazışma geleneği içinde yarlık terimi, en karakteristik teknik sözcüklerdendir. İçerik bakımından "hanın emir ve isteklerini içeren bir mektup türü" olan yarlık, diplomasi yazışmaları içinde özellikle Altın Orda sahasında sıkça kullanılan bir terim olmuştur. Türkçeden Moğolcaya geçip, daha sonra bugünkü bilinen teknik terim anlamıyla Moğolcadan Türkçeye geçtiği düşünülen (ED966b) yarlık, Moğol diplomatikasında da hanların kendi tabiiyetindeki devletlerin hükümdarlarına gönderdikleri mektuplara ad olarak kullanılmıştır (ÖZYETGİN, A. Melek, "Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", s. 823). Yarlıklar ferman niteliğindedir ve emir mahiyeti taşır (KURAT, Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940, s.4). Bu nedenle ancak üst rütbeden biri tarafından alt rütbedeki birine emir iletme ya da herhangi bir imtiyaz vermek için yazılırlar. Sir Gerard Clauson, [+lıg] sıfat yapım ekine rağmen *yarlıg* sözcüğünün etimolojisinin tam olarak yapılamadığını belirtmektedir (ED966b). Wilhelm Radloff, sözcüğü "rivayet, haber, malumat" anlamlarına gelen *yar* sözcüğüne [+lık] ekinin getirilmesiyle açıklamakta ve "ilan etme bildirme, kararname, emir" anlamlarını vermektedir (RSI III/1. 100). Gerhard Doerfer, bir *yar* "seslenme, nida, ilan etme" ad kökü, bir de **yar*- "hüküm vermek, kararlaştırmak" eylem kökünden bahsetmekte ve *yarlıg* sözcüğünü **yar-ıl-ıg* biçiminde eylem gövdesinden yapılmış bir ad saymaktadır (TMEN IV.1849). Şinasi Tekin, *yar* "salya, sümük" >*yar-lıg* "sefil, fakir, acınacak durumda olan" türetmesini yapmakta ve *yarlıka*- eyleminin de, bu yolla, *yar+lıg+ka*- "birisinin acısının farkına varmak, merhamet etmek, ihsan etmek" biçiminde oluştuğunu belirtmektedir. Tekin, soyut olan bu *yarlıgka*- "merhamet etmek, acımak" kavramından somut olan "konuşmak, emir vermek" kavramına anlam geçişi olduğunu kabul etmektedir

kullanımlarla tespit edilmektedir³⁹. Ayrıca Altın Orda belgelerinde Türk-Moğol resmî yazışma geleneğine ait bir üslup özelliği olan *sözüm~sözümüz* formülü, satır atlama (2-3 satır boşluk bırakma), yazı hizasında içeriden başlama özelliği eski Uygur belgelerinde de mevcuttur. Altın Orda ve Kırım resmî yazışmalarında yarlık ve bitiklere tasdik için vurulan sah işareti *tamgalar*, Uygur belgelerinde görülen hendesî ve dikdörtgen tamgalarla büyük benzerlikler gösterir. Kökeni, ilkel toplumlarda hayvan dağlamalarında kullanılan aile sembollerine kadar uzanan bu tamgalar, Altın Orda ve oradan da Kırım diplomatikasına Uygur etkisiyle girmiştir. Bazı yarlıklarda tarih kayıtları, tıpkı Uygur sivil belgelerinde

(TEKİN, Şinasi, “Ög, Ögir-, Yarlık, Yarlık- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında”, *İştikakının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, s. 218-228, Simurg, İstanbul, 2001, s. 218-228). Mustafa Öner ise, sözcüğün kökünü *yarı* “yardım” (<ET yar-; egir- > egri gibi) olarak kabul etmekte ve *yarı-lığ > yarlık > yarlı* “yardım edilen, yardıma muhtaç, fakir”; *yarı-lık* “yardımlık söz, ihsan; emir, buyruk”; *yarlık-ka-* “yardımda bulunmak, ihsan etmek, lütfetmek; buyurmak, emretmek” etimolojilerini vermektedir (ÖNER, Mustafa, “Yarlık Sözü Hakkında”, *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 31 Mayıs - 4 Haziran 2004, Simferepol – Kırım / Ukrayna, 2004, s. 3-4).

³⁸ *bitik*, Altın Orda ve Kırım resmî yazışma geleneği içerisinde karşımıza çıkan karakteristik teknik terimlerden biridir. Bu sahadaki teknik anlamı ile “çeşitli konularda bilgi alıp vermek için hanların, padişahların birbirlerine ya da başkalarına gönderdikleri emir mahiyetinde olmayan diplomatik mektuplar” (ÖZYETGİN, A. Melek, *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara, 1996, s. 74-75) olarak tanımlanabilen bitik sözcüğü, ET *biti-* [<*bit (<Çin. *pi* “yazı fırçası”) + i-] “yaz-” (ED299b) eyleminin üzerine eylemden ad türeten [-g] ekinin gelmesiyle oluşmuştur (ED303a). Annemarie von Gabain ve G. Clauson tarafından genel olarak kabul gören bu etimolojiye, Abdülkadir Donuk karşı çıkmaktadır. Donuk, M.Ö. III. yüzyılda Orta Asya Türk kütlesinden ayrılmış bulunan Bulgar Türklerinin dilinde mevcut olan *ir-* “yaz-” eyleminin varlığını kanıt göstererek, Türklerin yazıyı çok eski çağlardan beri bildiklerini belirtmekte ve uzun zamandır bildikleri yazma eylemine ad olması için yabancı bir dilden sözcük almış olamayacaklarını ifade etmektedir. Donuk’a göre, Eski Türk yazısı fırça ile değil “run” karakterinden dolayı sert kalemle yazılan bir kitabe yazısıdır (DONUK, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Ünvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988, s. 67-68). Genel kabul gören bu etimolojiyi tartışmaya açan bir diğer araştırmacı da Hatice Şirin User’dir. “Türkçede yaz- ‘Yazı Yazmak’ Fiili Üzerine” başlıklı çalışmasında, yazıyı kullanmış tüm eski toplumlarda, “yazı yazmak” anlamına gelen sözcüklerin “resim yapmak, kazmak, oymak, yarmak, çizmek” hareketlerini karşılayan eylemlerle köken birliği içinde olduklarını belirten User, bugünkü anlamıyla yazı yazma bilgisine ulaşıncaya kadar toplumların öncelikle sert yüzeyler üzerine ucu sivri nesnelere çeşitli semboller ve işaretler çizdiklerini ve zamanla “resim yapmak, kazmak, oymak, yarmak, çizmek” hareketlerini karşılayan eylemlerin “yazı yazmak” anlamını kazandığını ifade etmektedir. User, çalışmasında genel olarak yaz- eyleminin kökeni üzerine tartışsa da Türkçede “yazı yazmak” anlamında kullanılan *biti-* eyleminin de benzer bir tarihsel gelişmeyle Türkçe *biç-* eyleminden türemiş olabileceğini belirtmektedir. *biti-* eyleminin günümüz Moğolcasında *biçi-* şeklinde yaşadığına dikkat çeken User, Türkçe /t/ ~ Moğolca /ç/ denkliliğini hatırlatarak, Moğolca /ç/’nin ikincil olduğu hususunda Poppe tarafından ortaya atılan tartışmayı, bu düşüncesine kanıt olarak göstermektedir (USER ŞİRİN, Hatice, “Türkçede Yaz- ‘Yazı Yazmak’ Fiili Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: LXXXVIII, S: 634, s. 563-571, TDK, Ankara, 2004, s. 570).

Eski Türkçe döneminde “yazı, kitap, mektup, belge” anlamlarıyla kullanılan sözcük, Uygur yazışma geleneği içerisinde özel bir teknik terim olarak “sözleşme” anlamını da kazanmıştır. Sözcük, Karahanlı, Harezmi, Çağatay ve Osmanlı sahalarında temel anlamına yakın olarak “kitap, mektup, yazma, yazı, yazılı şey, kâğıt”, DLT IV.96; *bitig* “mektup”, KB III.94; *bitig* “mektup, ferman” NF III.71; *bitig* “yazı, mektup, ferman” KE II.116; *biti* ~ *bitig* “yazılmış şey, mektup, senet, belge, Defter-i âmâl” YTS36; *bitik* “yazı, mektup, nâme” ŞSül.89. Selçuklu ve Beylikler döneminde *biti* ve *bitik* sözcükleri “ferman, berat” karşılığı olarak geçmektedir (İPŞİRLİ, Mehmet, “Bitik”, *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, C. VI, İstanbul, 1992, s. 225). Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinde de “berat, ferman, mülk name” gibi belgeler *biti* olarak adlandırılmıştır. Osmanlı-Türk resmî yazışmalarında “yazı” için kullanılan teknik terimlerin başında da *biti* gelmektedir (REYCHMAN, J. - ZAJACZKOWSKI, A., *Osmanlı-Türk Diplomatası El Kitabı*, s. 155).

³⁹ Altın Orda belgelerinin bir kısmı ile eş zamanlı sayılabilecek Uygur Sivil Belgeleri arasında, Altın Orda’daki yarlık terimine karşılık, az sayıdaki Uygur belgesinde *yarlık, ulam yarlık, birtürü yarlık, tuta turgu yarlık bitig, tuta turgu bitig* ibareleri geçmektedir. Bkz. ÖZYETGİN, A. Melek, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, s. 447.

olduğu gibi, 12 Hayvanlı Türk Takvimi'ne göre verilmiştir. Bu durum Kırım Hanlığına ait ilk dönem yarlık belgeleri için de geçerlidir⁴⁰.

Uygur resmî yazışma geleneği, Altın Orda Devleti aracılığıyla Kırım Hanlığına da taşınmıştır. Ancak, Kırım Hanlığının resmî yazışma geleneği, 1475 yılında Osmanlı Devleti'ne tâbi olmasının ardından artan diplomatik ilişkiler nedeniyle, bu güçlü devletin hem Doğu hem de Batı kaynaklı kültürlerin etkisinde şekillenen diplomatik geleneğinden de etkilenmiştir. Resmî belgelerin *Giriş protokolünde* yer alan *Invocatio (Dua, Davet, Münacat)* bölümü, XV. yüzyıla kadar Kırım sahası belgelerinde çok sadedir, hatta birçok belgede bu bölüm yoktur. Osmanlı etkisinin kendini hissettirdiği sonraki tarihlerde çok daha geliştirilmiş tabirler ortaya çıkmıştır⁴¹. Kırım diplomatikasına ait Osmanlı padişahlarına yazılmış bitiklerin büyük bir kısmında ağır bir dil ve üslup dikkati çeker. Bu durum *tarhanlık* ve *soyurgal* yarlıklarının diline de belli ölçülerde yansımıştır. Yine bu bitiklerin tarih kısımlarında, Osmanlı Devleti belgelerinde olduğu gibi, belli Arapça kalıp ifadelerle sadece Hicrî takvimle verilmiş tarihler görülür. Bu dönem bitiklerinde 12 Hayvanlı Türk Takvimi kullanılmamıştır⁴².

Gerek Uygur gerekse de Kırım Hanlığına ait resmî belgelerin çeşitli bölümlerinin düzenlenişi, Osmanlı da dâhil diğer Doğu belgelerinin düzenlenişinden çok da farklı değildir⁴³. Ancak Kırım Hanlığı belgelerinin farkı genelde dil konusunda kendini göstermektedir. Osmanlı diplomatik dilinin etkilerine karşın, geç dönem Kırım Hanlığı belgelerinde bile, Osmanlı Türkçesi, dolayısıyla da Arapça ve Farsçanın etkilerinin belli bir noktaya kadar kendini gösterdiği, Kırım Hanlığı belgelerinin kendine has özelliklerini korudukları söylenebilir⁴⁴. Osmanlı Devleti ile yapılan yazışmaların hem dua (*Invocatio*) hem de unvan ve elkap (*Intitulatio*) kısımlarında Arapça ve Farsça tamlamalarla oluşturulmuş ağır ve uzun ibareler yer alır ancak Rus ve Lehistan krallarına gönderilen *diplomatik yarlıklarla*, hanlık içinde verilen *tarhanlık* ve *soyurgal yarlıklarında* daha sade bir dil ve Kıpçak Türkçesi unsurları hâkimdir.

5. Kırım Diplomatik Yarlıkları

Yarlıklar, yazılış amaçları ve içeriklerine göre *tarhanlık yarlıkları*, *soyurgal yarlıkları* ve *diplomatik yarlıklar* olmak üzere üç başlık altında incelenebilir.

Hanın istediği kişi veya kurumlara verdiği ve sahibine her türlü vergi ve devlet hizmetinden muafiyet sağlayan, geniş maddi imkân ve imtiyazlar veren yarlıklar *tarhanlık yarlıkları* adını alır⁴⁵. Altın Orda ve Kırım Hanlığı sahasına ait pek çok tarhanlık yarlığı bulunmaktadır. Bizzat han tarafından verilen tarhanlık yarlıkları, tarhanlık kurumunun resmî

⁴⁰ REYCHMAN, J. - ZAJACZKOWSKI, A., *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, s. 179-181.

⁴¹ REYCHMAN, J. - ZAJACZKOWSKI, A., *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, s. 178.

⁴² ÖZYETGİN, A. Melek, "Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", s. 826.

⁴³ REYCHMAN, J. - ZAJACZKOWSKI, A., *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, s. 178.

⁴⁴ REYCHMAN, J. - ZAJACZKOWSKI, A., *Osmanlı-Türk Diplomatikası El Kitabı*, s. 183.

⁴⁵ ÖZYETGİN, A. Melek, *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına...*, s. 75; ÖZYETGİN, A. Melek, "Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği", s. 823.

onay belgeleridir⁴⁶. Söz konusu yarlıklar sadece yerli halka değil, Cengiz Han döneminden itibaren hâkim olunan bölgelerdeki çeşitli dinlerin ruhban sınıflarına da verilmiştir. Moğol döneminde din adamları genellikle vergilerden muaf tutulmuştur.

Soyurgal genel olarak, Cengiz Han sonrası kurulan Moğol devletlerinde, özellikle de İran, Azerbaycan ve Anadolu'nun doğusunda kurulan Türkmen devletlerinde verilen ve veraseten geçebilen “ih̄san, bağış”tır⁴⁷. Sözcüğün asıl anlamı “ih̄san belgesi; hükümdarın bir kişiye verdiği ödül”dür. İdari anlamda ise “toprağa dayalı, vergiden muaf tımar/iktâ” demektir⁴⁸. Hükümdarın hizmetindekilere ih̄sanı olarak ifade edilen soyurgal tabiri ile daha çok bir arazi kastedilmiştir. Devlet hizmetinde bulunan yüksek rütbeli askerlere, büyük başarılar karşılığı, ödül olarak emlâk ve arazi bağışı yapılmıştır. Soyurgal sahibi bütün vergi ve resimlerden muaf tutulmuş ve daha önce devlet hazinesine ödenmekte olan vergileri toplama hakkını kazanmıştır. Bu müessese zamanla veraset yolu ile intikal eder hale gelmiştir. Soyurgallar ayrıca, din adamları ve ibadet yerleri için de verilmiştir. Verilen bu soyurgal arazilerin mülkiyeti de hanlar tarafından verilen soyurgal yarlıkları ile onaylanmıştır.

Altın Orda ve Kırım sahasının tarhanlık ve soyurgal yarlıkları, Osmanlı diplomatikasında, *berâta* karşılık gelmektedir. “Osmanlı klasik dönemi vesikaları arasında, sultan adına hazırlanan (sultânî) belgelerden birisi olan berât veya -padişaha ait olduğunu belirten sıfatla birlikte- “berât-ı hümâyûn” kısaca; verilen kişilere yetki ve ayrıcalık sağlayan veya devlet malları üzerinde tasarruf veya mülkiyet hakkı te'min eden ve verilen hakları üçüncü şahıslar karşısında tasdik eden, tuğralı hükümdar buyruğudur⁴⁹.”

Diplomatik ilişkilerle ilgili olarak yabancı hükümdarlara gönderilen yarlıklar ile emir iletmek amacıyla yazılmış, iç yazışma niteliğindeki yarlıklar *diplomatik yarlık* olarak değerlendirilir⁵⁰. Altın Orda ve Kırım sahasına ait diplomatik yarlıklar, genel olarak Osmanlı diplomatikasında *nâme-i hümâyûn* olarak adlandırılan ve yabancı devlet adamları ile yüksek rütbeli memurlara padişah tarafından yazılmış mektuplara karşılık gelmektedir.

Kırım Hanlığı sahasına ait bilinen en eski tarihli diplomatik yarlık, Kırım Hanlığı'nın ikinci hanı Mengli Giray Han tarafından Kırkyer halkına verilen Nisan 1478- Mart 1479 (H. 883) tarihli yarlıktır⁵¹. Bu yarlık yakın bir tarihe kadar Kırım Hanlığı dönemine ait erişilebilmiş tek diplomatik yarlık örneğiydi. Ancak, 2009 yılına kadar Türkiye'de yayını bulunamamış bir külliyyatın ele geçmesiyle Kırım Hanlığı sahasına ait birçok diplomatik yarlık örneği, gün ışığına çıkmış oldu. *Materialı Dlya İstorii Kırımskago Kahnstva (Kırım Hanlığı İçin Materyaller)* adlı bu çalışma, Rus Doğu Bilimci Vladimir Vladimiroviç Vel'yaminov-

⁴⁶ ÖZYETGİN, A. Melek, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2005, s. 131.

⁴⁷ ÖLMEZ, Mehmet, “Dil Verileri Işığında *soyurgal* ve Kökeni”, *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, s. 167-175, İstanbul, 2010, s. 167.

⁴⁸ TMEN I, 351.

⁴⁹ GÖK, Necdet, “Osmanlı Diplomatasında Ferman ve Berat Arasındaki Benzerlik ve Farklar”, s. 217-218.

⁵⁰ ÖZYETGİN, A. Melek, *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına...*, s. 75; ÖZYETGİN, A. Melek, “Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği”, s. 823.

⁵¹ USMANOV, Mirkasym Abdulakhatovich, *Jalovannie Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv. (XIV-XVI. Gasır Juçi Ulusınıñ Yarlıkaş Aktları)*, İzdatel'stvo Kazanskogo Universiteta, Kazan. 1979, s. 35; VÁSÁRY, Istvan, *Az Arany Horda Kancelláriája*, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest, 1987, s.12.

Zernov (1830 - 1904) tarafından, St. Petersburg’da 1864 yılında basılmıştır⁵². Ülkemizde 2009 yılına kadar baskısı bulunamayan bu çalışma, Türk Tarih Kurumu tarafından özel bir kütüphanede bulunmuş ve *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarılgılar ve Hatlar*⁵³ adı ile basılmıştır. Vel’yaminov-Zernov’un 1864 tarihli çalışması, eserin ön sözünde kendisinin de belirttiği üzere, Kırım Hanlığının Rusya, Lehistan ve Prusya ile yaptığı diplomatik yazışmalarını içeren Türkçe belgeler üzerinedir.

Eserin ön sözünde verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, belgelerin orijinalleri Rusya Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nde bulunmaktadır. Eserde Kırım hanları ya da devlet adamları tarafından Rus, Lehistan ve Prusya kralları ile bazı devlet adamlarına gönderilen 378 adet diplomatik mektubun matbu Arap harfleriyle basılmış kopyaları bulunmaktadır. Eserin son bölümünde yer alan ve Molla Hüseyin Feyizhanov tarafından hazırlanan özel isimler, coğrafik isimler ve terimler dizini dışarıda bırakılırsa, eserde yer alan belgeler 898 sayfadan oluşmaktadır. Söz konusu belgeler, kronolojik olarak düzenlenmiş ve metnin basıma hazırlandığı sırada ele geçirilen veya bilgi eksiği yüzünden tarihi tespit edilemeyen belgeler *Ekler* bölümünde verilmiştir. Eserde yer alan 378 belgeden 109’nun tarih kaydı yoktur. Bunların bir kısmında, belgelerin orijinalinde tarih kaydı hiç yer almamış, bir kısmında ise belgelerin son kısımları eksik olduğundan tarih kaydı görülememiştir.

Eserde yer alan en erken tarihli belge; Mehmed Giray Han’dan (bin Mengli Giray Han) Rus knezlerine ve ileri gelenlerine verilen 21 Ekim 1520 (9 Zilkade 926) tarihli bir şartnamedir. Belgelerin en geç tarihlisi ise II. Selamet Giray Han’dan (bin Elhac Selim Giray Han) Prusya Kralı Friedrik Agustov’a (II. Friedrich) gönderilmiş olan 7 Aralık 1742 (9 Şevval 1155) tarihli diplomatik yarıktır. Bu belgelerin tarihlerinden de anlaşılacağı üzere, eser yaklaşık 200 yıllık bir süreci kapsamaktadır.

Belgelerin hemen hepsi Kırım hanlarından ya da devlet adamlarından Rus ve Leh kralları ya da devlet adamlarına gönderilmiş diplomatik mektuplardır. Ancak, eserde yer alan 14 mektubun Rus Çarı Aleksey Mihayloviç’ten Kırım hanlarına gönderilmiş olduğu görülmektedir. Ayrıca, külliyatta yer alan bir mektup Osmanlı sultanı İbrahim’e (1616-1648), iki mektup ise Prusya kralı Friedrik Agustov’a gönderilmiştir. İçerik olarak diğer belgelerden farklı olanlar da vardır. Örneğin; Ruslarla yapılan bir barış anlaşmasının şartname metni, Moskova knezlerinin Kırım hanlarına *tiyiş* “haraç” ödemeleriyle ilgili kayıtlar, Bahadır Han dönemine ait *tiyiş* kayıtları, İnyet Giray Han’ın kız kardeşi tarafından Rus çarına yazılan bir mektup, bir Kırım devlet adamının cepheden karısına yazdığı özel mektup gibi farklı konularda yazılmış birkaç belge de bulunmaktadır.

Kırım Hanlığının resmî yazışma geleneği içinde, Osmanlı padişahlarına gönderilen mektuplar, tâbi olunan bir devletin hükümdarına gönderilmelerinden dolayı, bitiktir; emir niteliği taşımazlar. Oysa Kırım hanlarından Rusya ve Lehistan gibi Altın Orda Devletinin mirası üzerinde birlikte hak iddia edilen ve zaman zaman iş birliği, zaman zaman savaş

⁵² KALİMULLİNA, Firdevs, “V.V. Vel’yaminov-Zernov’un Rusya Müslümanları Tarihinin İncelenmesine Katkısı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Ankara, 2005.

⁵³ VEL’YAMINOV-ZERNOV, V.V., *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarılgılar ve Hatlar*, Haz. A. Melek Özyetgin – İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

halinde bulunan devletlerin hükümdarlarına gönderilen mektuplar, diplomatik yarlıktır ve emir niteliği taşırlar. Bu anlamda, eserde yer alan belgelerin tür özelliklerinin ortaya konabilmesi için eserde yer alan tüm belgelerin okunması ve hem içerik hem de üslup açısından incelenmesi gerekmektedir⁵⁴.

6. Kırım Diplomatik Yarlıklarının Önemi

Kırım diplomatik yarlıklarının okunmasıyla içeriklerinin vereceği bilgiler, kuşkusuz Kırım tarihinin önemli ayrıntılarını, siyasi, ekonomik ve sosyal durumunu ortaya koyacak nitelikte olacak ayrıca Hanlığın diliyle ilgili çalışmalara da çok önemli bir katkı sağlayacaktır.

Belgelerin tarih ve dil çalışmaları açısından sahip oldukları önem, üç başlık altında incelenebilir:

6.1. Kırım Hanlığının Rus Çarlığı ve Lehistan ile ilişkilerini ortaya koymaları bakımından sahip oldukları tarihî önem: Bu belgeler, Kırım-Rus ve Kırım-Leh ilişkileri konusunda yapılacak çalışmalarda tarihçiler için birincil kaynak görevi göreceklerdir. Kırım Hanlığı, XV. ile XVIII. yüzyıllar arasında Orta ve Doğu Avrupa, Kafkasya ve Karadeniz'in kuzey bölgelerinde önemli bir rol oynamıştır. Kırım Yarımadası, Avrasya bölgesini Akdeniz'e bağlayan bir köprü görevi gördüğünden, tarihi, Karadeniz ve Marmara Boğazları ile yakından ilişkili olmuştur. Kırım limanları Karadeniz ticareti için çok büyük öneme sahiptir. Kırım Hanlığının hem Osmanlı Devleti hem de bölgede giderek güçlenen Ruslar ile ilişkilerinde belirleyici olan şey, hüküm sürdüğü coğrafyanın jeopolitik açıdan sahip olduğu konumudur. Kırım Hanlığının Rusya ile ilişkisi, hanlığın tarihini değiştiren önemli bir yere sahiptir. Rusların Karadeniz'in kuzeyi ve Kafkaslarda hüküm süren Türk-Moğol devletleri ile olan ilişkileri Altın Orda Devleti'nin yıkılışına kadar yöneten-yönetilen ilişkisi şeklinde sürmüştür. Altın Orda Devleti, 1223-1502 tarihleri arasında, yaklaşık üç yüzyıl boyunca, Rus knezliklerini hâkimiyeti altında tutmuştur. Altın Orda Devletinin zayıflamaya, Moskova Knezliğinin ise diğer knezlikleri etrafında toplayarak güçlenmeye başladığı dönem, Kırım Hanlığı ile Rus ilişkilerinin dostluk çerçevesinde yaşandığı bir dönemdir. Bu dönemde Moskova Knezliği Altın Orda'ya karşı bağımsızlığını kazanma mücadelesi vermektedir. Altın Orda hâkimiyetinden henüz çıkmış olan Kırım Hanlığı da Osmanlı himayesine girmiştir. Ancak Altın Orda hanlarının Kırım üzerindeki talepleri hala sürmektedir. 1492-1512 döneminde Moskova Knezliği, batıda Litvanya-Lehistan, doğuda Altın Orda gibi düşmanlar karşısında Kırım Hanlığı ile müttefik olmuş, böylece Kırım Hanı'nı destekleyen Osmanlı'nın himayesinden de dolaylı olarak yararlanmaya çalışmıştır⁵⁵. Ruslar bu dönemde, Osmanlı Devleti ya da Kırım Hanlığı için bir tehdit olmaktan çok uzaktır. Moskova Knezliği, Karadeniz'in kuzeyinde Osmanlı Devleti ile ancak Kırım hanları aracılığıyla ilişki kurabilen

⁵⁴ Eldeki bu çalışmanın tamamlanmasından sonra, A. Melek Özyetgin ve İlyas Kamalov tarafından geniş bir inceleme bölümü ile birlikte 2009 yılında tıpkıbasıma hazırlanan ve Türk Tarih Kurumu tarafından basılan Vel'yaminov-Zernov'un *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar* adlı çalışması, metinlerin çevriyazıları ve dizini yapılarak F. Okan Atasoy tarafından *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarına Dâir Bolgan Yarlıklar ve Hatlar (1520-1742 Kırım Tatarcasıyla Yarlıklar ve Mektuplar) I Metin, II Dizin* adıyla 2017 yılı sonunda Türk Dil Kurumu yayınları arasında yayımlanmıştır.

⁵⁵ İNALCIK, Halil (2003), Osmanlı - Rus ilişkileri (1492 - 1700), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, <http://www.vatankirim.net/yazi.asp?yazino=57> (e.t. 25.11.2012).

ve tüccarlarına Kırım sahillerinde ticaret yapmaları izni verilen küçük bir kara devletidir. Kırım Hanları, bu dönemde Moskova'yı hanlığa tâbi görmekte, Moskova'dan *tiyiş* adı verilen yıllık vergi almaktadırlar. Altın Orda Devleti'nin yıkılmasının ardından onun mirası üzerinde Kırım, Kazan, Astrahan hanlıkları ile Moskova Knezliği arasında yaşanan mücadeleler, Kırım Hanlığı ile Moskova arasındaki ilişkilerin boyutunu değiştirmiştir. Moskova knezi, hanlıklar arasındaki çekişmeden yararlanarak kendisini Altın Orda'nın gerçek varisi ilan etmiş ve Altın Orda hanlarına Ruslar tarafından verilen *Çar* unvanını almıştır. Böylece 1547 yılında 4. Ivan'ın kendini Çar ilan etmesiyle Çarlık Rusyası kurulmuştur. Bu tarihten sonra Çarlık Rusyası hem Kırım Hanlığı hem de onu himaye eden Osmanlı Devleti için dikkate değer bir devlet olmaya başlamıştır. Çar Hükümeti, 4. Ivan zamanından başlayarak Asya ve Avrupa arasındaki ticarete Osmanlılara rakip olarak ortaya çıkmıştır. Bununla beraber Çarlık, Avrupalılarla ilişkilerini geliştirerek Batı teknolojisini, özellikle ateşli silahlar ve savaş teknolojisini almış ve bu alanda Osmanlılara karşı hatırı sayılır bir rakip haline gelmiştir. Süreç, Kırım Yarımadası'nın ve dolayısıyla Karadeniz ticaretinin hâkimiyeti üzerinden oldukça kanlı savaşlara sahne olmuş; sonunda Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesiyle sonuçlanmıştır. Kırım tarihi açısından böylesine önemli bir devlet ile ilişkiler konusunda, elimizdeki metinler, önemli tarihî belgeler olarak araştırılmayı beklemektedirler.

6.2. Kuzey Kıpçak Türkçesinin yazı dili, özellikle de bir diplomasi dili olarak kullanılmasının örnekleri olmaları bakımından sahip oldukları önem: Kırım diplomatik yarlıkları, Kırım-Türk diplomasi tarihi konusunda yapılacak araştırmalar açısından büyük önem taşımaktadırlar. Türk kültür tarihi ve bunun önemli bir parçası olan yazışma ve diplomasi geleneğini temsil eden bu metinler, Türk dilinin kendi yapısal işleyişi ve sözcüklüğü ile oluşturduğu bir *diplomasi dilinin* örnekleridirler. Osmanlı diplomasisinin dili, büyük oranda Arap ve Fars geleneklerinin etkisinde şekillenmiştir. Oysa Kırım Hanlığının diplomasi dili, Uygur yazışma geleneğinden itibaren süregelen ve Türk-Moğol imparatorluğu aracılığıyla Hanlığa aktarılan Doğu Türk yazı dilinin etkisindedir. 1475'ten itibaren Osmanlı Devleti'nin himayesine giren Kırım'ın yazışma üslubu bu büyük devletten elbette etkilenmiştir. Özellikle Osmanlı Devleti ile yapılan yazışmaların hem dua (Invocatio) hem de unvan ve elkap (Intitulatio) kısımlarında Arapça ve Farsça tamlamalarla oluşturulmuş ağır ve uzun ibareler yer almıştır. Ancak Rus ve Lehistan krallarına gönderilen diplomatik yarlıklarla, Hanlık içinde verilen tarhanlık ve soyurgal yarlıklarında daha sade bir dil ve Kıpçak Türkçesi unsurları hâkimdir⁵⁶. Denebilir ki; Türk dilinin büyük oranda öz kaynakları ile oluşturduğu bir

⁵⁶ Kırım Hanı Gazi Giray Han'ın Lehistan Kralı Zigmunt'a Yazdığı 1592 Tarihli Diplomatik Yarlığın *invocatio* (Dua, Davet) bölümü: “*Allâh ve Huday izim ü izd ve Uğan Tengri Ta'ala hazretlerinin vahdâniyeti ve 'azameti birlen başlansun*” şeklinde geçmektedir. Aynı belgenin *intitulatio* (Unvan ve elkap) bölümü şu şekildedir: “*basa min ki sansız ve köplik Deşti Kıpçakniñ uluğ padişâhı Gâzî Giray Hân-min*”. Yarlığın *sanctio et corroboratio* (te'kid, tehdid, te'yid) bölümü şu şekildedir: “*imdi sin Zigmunt kral qarındaşımız bilmiş bolsunlar kim Özü şuyın içindin Qazaqlarınıgızını çıkarmay ve tirgemey zâbt kılmaz bolursañız biz qarındaşınıgızınıg tavarçılarına ve tavar qarğa zarar kılp ve devletluğ sa'adetluğ padişâh hündkar hazretlerinin kermenlerine ve re'âyâsığa zarar ve ziyân kılar bolsalar dostluğ ve muhabbetlik ve barış ve yarış bolmay iki curtınıg re'âyâsı ve berâyâsı zahmet körüp devletluğ padişâh hündkar hazretlerindin dañı uyat bolur.*” (VEL'YAMINOV-ZERNOV, V.V., *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıklar ve Hatlar*, No: 4, s. 9-12). Krş. dipnot 27 (Sultan I. Mahmud tarafından Avusturya-Roma İmparatorluğu Kraliçesi Maria Theresia'ya 1748 yılında gönderilen name-i hümayun).

diplomatik dil varsa, bu, Altın Orda Devleti ve onun devamında da Kırım Hanlığının diploması dilidir.

6.3. Yazıldıkları coğrafya gereği sahip oldukları karışık dilli yapı nedeniyle, bölgede Kıpçak-Oğuz dil ilişkilerini aydınlatmaları bakımından taşıdıkları önem: Bu metinler, bir yandan Kırım Hanlığının Altın Orda Devleti aracılığıyla sürdürdüğü Uygur kaynaklı Doğu yazışma geleneğinin, diğer yandan da Hanlığın 1475'ten sonra hâkimiyeti altına girdiği Osmanlı yazışma geleneğinin izlerini taşımaktadırlar. Bu nedenle, metinlerde hâkim olan Kıpçak Türkçesi unsurlarının yanı sıra Osmanlı Türkçesinin etkilerini de görmek mümkündür. Hem dil hem de sözvarlığı açısından izlenebilen bu karışık dillilik, Kırım coğrafyasında bugün de süren Oğuz-Kıpçak dil örüntüsünü yansıması bakımından önemlidir⁵⁷. Özellikle tarihî Kırım Türkçesinin mevcut karma dil yapısı, Osmanlı Türkçesinin bu sahadaki etkisi, asıl tarihî Kırım Türkçesinin özelliklerinin ayırt edilmesini, belirlenmesini engellemektedir. Dolayısıyla gösterdiği dil özellikleri açısından Kırım Hanlığının yabancı devletlerle yaptığı bu yazışmalar, Kırım Türkçesinin tarihsel gelişim sürecinin anlaşılması bakımından önem taşımaktadırlar.

7. Sonuç

Kırım diplomatik yarlıkları, bir yandan Moğol kökenli Altın Orda Hanlığından miras kalan Uygur geleneği, diğer yandan Osmanlı Devletinin himayesi aracılığıyla etkisini gösteren Arap-Fars geleneği ile şekillenen Kırım diplomatikasının ürünleridirler. Yarlıklar, Kırım tarihini şekillendiren Rusya ve Lehistan'la olan ilişkilerin aydınlatılması ve Kırım Hanlığının siyasi, ekonomik ve toplumsal yapılanmasıyla ilgili önemli bilgiler içermektedirler. Ayrıca, Kıpçak Türkçesinin diplomatik yazı dili olarak kullanımının yegâne örnekleri olarak değerlendirilebilirler. Bunun yanı sıra, Tarihî Kırım Türkçesi hakkında elde bulunan az sayıdaki belgenin büyük kısmını oluşturmakta, bu nedenle de yazıldıkları coğrafya gereği sahip oldukları karışık dilli yapının ortaya konması ve bölgedeki Kıpçak-Oğuz dil ilişkilerinin aydınlatılması bakımından önem taşımaktadırlar. Sonuç olarak bu yarlıklar, hem diplomatik kapsamında şekil ve üslup açısından incelenmeye hem de tarihî ve dilsel ilişkiler bakımından değerlendirilmeye muhtaçtırlar.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

ARAT Reşit Rahmeti, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Journal de la Socete Finno-Ougrienne*, No: 65, s. 11-77. ("Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, I-1, s. 5-53, Ankara), 1964.

DAĞ Ahmet Emin, *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Sözlüğü*, Anka Yayınları, İstanbul, 2004.

⁵⁷ Kırım Hanı Gazi Giray Han'ın Lehistan Kralı Zigmunt'a Yazdığı 1592 Tarihli Diplomatik Yarlığın ses ve yapı özellikleri değerlendirildiğinde, genel olarak Kıpçak özelliklerini koruduğu söylenebilir. Ancak; *bol-* > *ol-* değişimi, *bar-*, *ber-fiillerinde b-* > *v-* değişimi, *ek başı ve hece sonu /g/ seslerinin bazı örneklerde düşmesi, yönelme durumu eki +A'nın kullanımı* gibi özellikler açısından Oğuz etkisini taşıdığı görülmektedir. Her ne kadar Kıpçak özellikleri barındıran örnekler çoğunlukta olsa da, Oğuzcanın etkisi de yoğun olarak kendini göstermektedir. Elbette metinlerin karışık dilliliğinden söz etmek için Kırım diplomatik yarlıklarının ayrıntılı olarak incelenmesi ve bu açıdan değerlendirilmesi gerekmektedir.

- DAŞ Abdurrahman, “Ankara Savaşı Öncesi Timur ile Yıldırım Bayezid’in Mektuplaşmaları”, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, S. 15, 141-168, 2004.
- DEVELİ Hayati, *Osmanlı'nın Dili*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2009.
- DEVELLİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2004
- DİVİTÇİOĞLU Sencer, *Kök Türkler -Kut, Küç, Ülüg-*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000.
- DLT: ATALAY Besim, *Divanü Lugat-it-Türk*, C. I-V, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985-1986.
- DONUK Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.
- ED: CLAUSON Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*, Oxford, 1972.
- GÖK Nejdet “Osmanlı Diplomatasında Bir Berat Çeşidi Olan Ahidnameler ve Özellikleri”, *Türkiye Günlüğü*, S. 59, s. 97-113, 2000.
- GÖK Nejdet, “Osmanlı Diplomatasında Ferman ve Berat Arasındaki Benzerlik ve Farklar”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.XI, s. 211-226, Ankara Üniversitesi, Ankara, 2001.
- GÖK Nejdet, “Osmanlı Beratları Kapsamında Diplomatika İlmi veya “İlm-i İnşâ”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 20, s. 731-746, Konya, 2008.
- GÖKBİLGİN M. Tayyib, *Osmanlı Paleografya ve Diplomatik İlmi*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1992.
- GÖMEÇ Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- İNALCIK Halil (2003), Osmanlı - Rus ilişkileri (1492 - 1700), Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği, <http://www.vatankirim.net/yazi.asp?yazino=57> (e.t. 25.11.2012).
- İNALCIK Halil, “Reis-ül-küttab”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, C. IX, s. 671 – 683, Ankara, 1964.
- İPŞİRLİ Mehmet, “Bitik”, *İslam Ansiklopedisi*, Türk Diyanet Vakfı, C. VI, İstanbul, 1992.
- KAFALI Mustafa, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayın no. 2085, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1976.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2003.
- KALİMULLİNA Firdevs, “V.V. Vel'yaminov-Zernov'un Rusya Müslümanları Tarihinin İncelenmesine Katkısı”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Ankara, 2005.
- KB: ARAT R. Rahmeti, *Kutadgu Bilig III İndeks* (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul, 1979.

- KE: ATA Aysu, *Kıyasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları) II, Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- KODAMAN Timuçin – AKÇAY, Ekrem Yaşar, “Kuruluştan Yıkılışa Kadar Osmanlı Diplomasi Tarihi ve Türkiye’ye Bıraktığı Miras”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 22, s.75-92, Isparta, 2010.
- KURAT Akdes Nimet, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı Yay, İstanbul, 1994.
- LİGETİ Lajos, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev. Sadrettin Karatay, TDK Yayınları, Ankara, 1998.
- NF: ATA Aysu, *Nehcü'l-Feradis III (Uştmaahlarning Açuk Yolu-Cennetlerin Açık Yolu) Dizin-Sözlük*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- ÖLMEZ Mehmet, “Dil Verileri Işığında *soyurgal* ve Kökeni”, *Trans-Turkic Studies Festschrift in Honour of Marcel Erdal*, s. 167-175, İstanbul, 2010.
- ÖNER Mustafa, “Yarlık Sözü Hakkında”, *TİKA I. Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 31 Mayıs - 4 Haziran 2004, Simferopol – Kırım / Ukrayna, 2004.
- ÖZYETGİN A. Melek, *Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi*, TDK Yayınları, Ankara, 1996.
- ÖZYETGİN A. Melek, “Altınordu Hanlığı'nın Resmî Yazışma Geleneği”, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, C. VIII, s. 819-830, Ankara, 2002.
- ÖZYETGİN A. Melek, *Orta Zaman Türk Dili ve Kültürü Üzerine İncelemeler*, Ötüken Yayınları, Ankara, 2005.
- ÖZYETGİN A. Melek, “Altın Orda Devlet Geleneğinde Uygur İzleri”, *International Journal of Central Asian Studies*, Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof. Dr. Talat Tekin's Birth, Vol. 13, Korea, 2009.
- REYCHMAN Jan - ZAJACZKOWSKI Ananiasz, *Osmanlı-Türk Diplomatası El Kitabı*, Çev. Mehmet Fethi Atay, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay, İstanbul, 1993.
- RSI: RADLOFF Wilhelm, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialekte (Opit slovarya tyurkskix nareçiy)*, 4 c., St. Peterburg, 1893 – 1911.
- SAVAŞ Ali İbrahim, “Osmanlı Diplomatasına Ait Name-i Hümayun, Ahidname-i Hümayun ve Mektup Tahlilleri”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 7, s. 219-251, Ankara, 1996.
- SINOR Denis, “Kök Türk İmparatorluğunun Kuruluş ve Yıkılışı”, Çev. Talat Tekin, *Erken İç Asya Tarihi*, Haz: Denis Sinor, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.

ŞEN Serkan, *Orhon, Uygur ve Karahanlı Metinlerindeki Meslekler Bağlamında Eski Türk Kültürü*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Samsun, 2007.

ŞSül.: ŞEYH SÜLEYMAN EFENDİ-Yİ BUHÂRÎ, *Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî* (1298), Türk Dilleri Araştırmaları Cilt 13 Özel Sayı Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî; Şeyh Süleyman Efendi-i Buhari, Haz. Mehmet Ölmez, Mehmet Ölmez Yayınları, İstanbul, 2003.

TAŞAĞIL Ahmet, *Göktürkler*, C. I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2003.

TEKİN Şinasi, “Ög, Ögir-, Yarlıg, Yarlıka- Kelimelerinin Nerelerden Geldikleri Hakkında”, *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, s. 218-228, Simurg, İstanbul, 2001.

TMEN: DOERFER Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, C. I-IV, Wiesbaden, 1963-1975.

USER ŞİRİN Hatice, “Türkçede Yaz- ‘Yazı Yazmak’ Fiili Üzerine”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: LXXXVIII, S: 634, s. 563-571, TDK, Ankara, 2004.

USMANOV Mirkasym Abdulakhatovich, *Jalovannie Aktı Djuçieva Ulusa XIV-XVI vv.* (XIV-XVI. Gasır Juçi Ulusınıñ Yarlıkaş Aktları), İzdatel’stvo Kazanskogo Universiteta, Kazan, 1979.

VĀSĀRY Istvan, *Az Arany Horda Kancelláriáya*, Keleti Értekezések 3., Körösi Csoma Társaság, Budapest, 1987.

VEL’YAMINOV-ZERNOV Vladimir Vladimirovich, *Kırım Yurtına ve Ol Taraflarga Dair Bolgan Yarlıglar ve Hatlar*, Haz. A. Melek Özyetgin – İlyas Kamalov, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

YTS: DİLÇİN Cem, *Yeni Tarama Sözlüğü*, TDK, Ankara, 1983.